

Vrede i Ludvig Holbergs komedier

AF LASSE RAABY GAMMELGAARD

SLAGMARK #80
SIDER: 69-86

I *Første Brev til en højvelbaaren Herre* skriver Ludvig Holberg (1684-1754) følgende om sine satiriske digte: “Jeg maa ogsaa indrømme at der er megen Vrede og Bitterhed i mine Satirer” (Holberg, 1728, s. 170). Den vrede og bitre stemning karakteriserer ligeledes komedierne. Et sted i *Nye-Aars Prologus* lader Holberg Apollo udtale følgende om komediens væsen og funktion:

Som bitter Medicin en sund Comoedie er,
Som en Chirurgisk Kniv, der heeler, naar den skiær.
Den saarer Hierterne, men tit Forstanden læger,
Den først til Hevn, men strax til Kierlighed bevæger.
En deraf bliver vreed, som seer sin Character,
Sig ændrer siden, og sin forrig Feil beleer (Holberg, 1723, s. 441).

Passagen bygger på antiteser og paradokser. Det bitre og det sunde, at hele og skære, at såre og læge, hjerter og forstand, hævn og kærlighed, vrede og latter. Citatet handler først og fremmest om komediernes nytteværdi eller deres katarsiseffekt. Hvorvidt man genkender dadelværdige aspekter af sig selv i komediernes hyperbolske gestaltninger og som en konsekvens får selvindsigt og opfører sig mere fornuftigt bagefter, skal jeg imidlertid her lade være usagt. Jeg vil i stedet dvæle ved følelsen af vrede, som citatet røber, at komedierne er gennemsyret af. Man kan

netop blive vred, hvis man bliver såret, latterliggjort eller får sine fejl udstillet, og den vrede, der vækkes, kan anspore en til at hævne sig. Bitterhed er ligeledes nært forbundet med vrede både i nudansk og i Holbergs korpus. Den Danske Ordbog angiver, at "bitter" både kan betegne en person, som er "vred og skuffet pga. modgang og forurettelser", samt at det kan beskrive forholdet til en fjende som værende hårdt, uforsonligt eller indædt. Hvis man er "bitter" er man ifølge Holbergordbogen "*præget, opfyldt af vrede, forbitrelse, had,*" og det kan både beskrive en person, et blik eller en skriftlig eller mundtlig udtalelse.

Vrede hos Holberg (af ham selv såvel som i receptionen) fortolkes ofte med henvisning til humoralpatologiens fire væsker, hvor den forklares som et overskud af gul galde, der blev forbundet med ild, og som skulle gøre folk koleriske. I denne artikel vil jeg foreslå, at vrede hos Holberg som forfatter samt i Holbergs komedier opstår i et komplekst socialt samspil, hvor folk i lige grad provokerer hinanden og reagerer på provokationerne. For at undersøge dette vil jeg introducere til moderne teori om vrede og forståelsen af vrede på Holbergs tid. Jeg vil ydermere introducere til dramateori og argumentere for, at karakterers vrede reaktioner på provokationer og modgang er centrale for Holbergs komedier.

Efter teori afsnittet vil jeg først forklare betydningen af vrede for Holberg som menneske og forfatter. Dernæst følger et kort kvantitativt blik på forskellige ord for vrede i samtlige af Holbergs komedier. Dertil bruger jeg computerassisteret analyse. Endelig nærlæser jeg én komedie med fokus på, hvordan følelsen "vrede" tematiseres. Det oplagte eksempel ville være *Philosophus udi egen Indbildning*, der eksplicit handler om vrede over for den afbalancerede stoicisme. Jeg har imidlertid valgt *Den Stundesløse* som case. Selvom stykket eksplicit undersøger indbildt travlhed (og ikke vrede), er den sociale interaktion mellem karaktererne gennemsyret af vrede, idet de fleste af karaktererne på et eller andet tidspunkt i komedien bliver provokeret eller udsat for en uretfærdighed, som de reagerer på med vrede.

VREDENS ANATOMI

Vrede er formentlig et universelt fænomen. Hvor der er mennesker, der interagerer, vil der opstå vrede følelser. Sprogforskere har sammenlignet 47 ikke-indoeuropæiske sprog, hvor antallet af ord for følelseskategorier varierede, og fandt frem til, at *vrede* og *skyld* var de første følelseskategorier, der blev rubriceret sprogligt (Potegal

& Novaco, 2010, s. 14). Oldgræsk havde endda mange forskellige ord for vrede, så man kunne tale om følelsen på en nuanceret måde alt efter dens intensitet, kontekst og betydning. Nogle af disse er fx *menis* (voldsom, hævngherrig vrede som den, der rammer Achilleus i *Illiaden*), *nemesis* (gudernes retfærdige vrede og gengæld rettet mod menneskene), *chalepaino* (irritation), *kotos* (foragt), *cholos* (bitterhed, bogstaveligt talt: galde), *thumos* (en lidenskabelig vrede, der opfattes som retfærdig, og som kan give energi til at bekæmpe modstand) og *orgé* (en intens vrede, der kan være på grænsen af egentligt vanvid) (Potegal & Novaco, 2010, s. 13-14). Vredens universalitet ses også deraf, at den samme konceptuelle metafor for vrede – den vrede person som en trykbeholder – genfindes på tværs af ikke-relaterede sprog og kulturer (Kövecses, 2010, s. 157).

Hvordan forstår vi da vrede i dag? Analysen af en følelse skelner mellem følelsens stemning, tankemønstrene, den forbindes med, adfærden, som den kan føre til, og dens fysiologiske effekter. Lektor i psykologi, Thomas Nielsen, beskriver vredens stemning som bestående af indre ophidselse, fjendtlighed og ofte hævntrang. De tankemønstre, der knyttes til vreden, kredser omkring oplevelsen af at være blevet forulempet eller generet af nogen. Adfærdsmæssigt kan vrede føre til aggressiv fremtræden og måske endda eskalere til fysisk vold. Den sproglige adfærd er karakteriseret ved, at tænkningen eller talen kan virke forvirrende eller uklar. Det kan desuden afstedkomme affektudbrud som bandeord. Disse udtrykker i lige så høj grad et behov for at afreagere, som de kommunikerer sindstilstanden til nogen. Fysiologisk er vrede forbundet med kamp, hvor blodtryk og puls stiger (Nielsen, 2013, s. 8-11).

Vreden manifesterer sig tre steder i hjernen. Det blinde og sanseløse raseri forbindes med den primitive reptilhjerne. Den akutte vrede er en reaktion på noget, og der tages i nogen grad højde for konteksten og ens erfaring. Man når dog ikke at forudse senvirkningerne af adfærden, der ofte senere fortrydes. Den mest komplekse gennemarbejdning af vreden indtræffer i hjernebarken, hvor man først kategoriserer begivenheden, der har gjort en gal (er det fx noget fysisk eller psykisk, der frustrerer os?). Dernæst fortolker man begivenheden, idet man vurderer skadens omfang, årsag samt om det var med overlæg eller ej. Endelig reflekterer man over forløbet. Man kan fx omfortolke situationen, så vreden aftager, men man kan også ruminere, hvilket vil sige, at vreden sidder fast, idet man ikke kan lade være med at kredse om situationen og den vrede, den udløste (Nielsen, 2013, s. 19-24). Hvis man

er stresset gennem længere tid, kan det også medføre, at man er konstant pirrelig, hvilket kan føre til vrede tanker eller overreaktioner.

Som det fremgår implicit af ovenstående er vrede noget, der opstår i sociale interaktioner med andre. Vrede er en helt central drivkraft i komediegenren. Karaktererne indgår i et socialt kredsløb, hvor de ofte bliver chikaneret og provokeret, og hvor de reagerer voldsomt på provokationerne.

HOLBERGS HUMØR: "INTET ARBEIDE HAR VÆRET MIG SELV STØRRE, END AT DÆMPE MIN VREDE"

Vrede er i antikken og Holbergs oplysningstid en meget ambivalent følelse. På den ene side er den både et udtryk for heltmod, magt og autoritet; det er autoriteterne, der kan tillade sig at blive vrede og bruge vreden. På den anden side er det en følelse, der fordømmes af både kirken (det er en af de syv dødssynder) og moralfilosofien, der fordømmer vrede som en unaturlig lidenskab, der skal undertrykkes (Sukic, 2014). Den bryder således stoicismens idealer. Ambivalensen er også tydelig hos Holberg, hvilket jeg vil dokumentere i dette afsnit.

At Holberg selv var koleriker fremhæves i snart sagt samtlige biografiske afhandlinger. Det fastslås meget tidligt i Georg Brandes' portræt af Ludvig Holberg: "To Egenskaber, han hele sit Liv igennem beholdt, forraadte han allerede som Dreng: han var hidsig og spotsk" (Brandes, 1884, s. 13). Hans furiøse temperament fremhæves også i Hans Brix' store bog om Holbergs komedier: "Han var ilter og hypokonder, med Omslag til høj Glæde og straalende Stemninger. Naar Aanden var over ham, sad han ved sit Arbejds-Bord som i et Ildbad." (Brix, 1942, s.10). Holberg er delvist selv ansvarlig for dette eftermæle. I sit første selvbiografiske brev fra 1728 giver han flere eksempler på sin vrede. Han beretter bl.a. om, hvordan han i anden klasse i skolen i Bergen fór i flæsket på sin lærer efter en let provokation: "Det gjorde mig saa gal i Hovedet at jeg uden videre for løs paa ham og nok saa frækt kaldte ham en Ged – det var hans Øgenavn" (Holberg, 1728, s. 31). Da han senere selv stod på den anden side af katederet, og som skolelærer måtte revse de uvorne elever, kom vreden igen op i ham: "Jeg var ikke synderlig ked af at blive afskediget, for Børneopdragelse er en brydsom Beskæftigelse, især for en Koleriker, hvis syge Sind bliver rørt på sit ømmeste Sted" (Holberg, 1728, s. 35). Brevet er fyldt med den slags humoristiske anekdoter. Andetsteds i brevet skriver han opsummerende: "Koleriske Mennesker kommer jo særlig ofte ud for Modgang" (Holberg, 1728, s. 58).

I tomus II af *Heltehistorier*, hvor Holberg sammenligner Sokrates med Epaminondas, opremser han idealerne for rigtige filosoffer. Det 13. punkt handler om vrede:

Utaalmodighed, Vreede og Hævngierrighed ere de største Passioner, en rett Philosophus søger at bestride. Vreede er den farligste, men Hævngierrighed den hæsligste. Det er menneskeligt at blive vreed, men umenneskeligt at fremture udi Vreeden. Den første Last er meere at undskyldde hos Mennesket, efterdi den, som en Natte-Fiende, overrumpler, førend man faaer Tid til at sætte sig til værge, helst naar een, som af Naturen har et hidsigt Blod, deraf angribes; thi da maa det vel heede: Hvo kand styre Krudet, naar Ild kommer derudi. Men endskiønt Vreede er menneskelig, og af alle Affecter mindst kand dæmpes, helst hos et skrøbeligt Menneske, saa kand dog ingen vredagtig Mand føre Navn af Philosopho; thi Vreede er ikke andet, end en stakket Afsindighed, og Philosophie er en bestandig Viisdom. Intet Arbeide har været mig selv større, end at dæmpe min Vreede. Men jeg har ingen Tid kunnet overvinde den (Holberg, 1739, s. 484-485).

En filosof må hverken være vredladen eller hævngerrig. Man kan imidlertid godt være en god mand, selvom man giver efter for sin vrede, men man skal undertrykke hævnimpulsen. Vrede ses desuden som et kort øjeblikks sindssyge (“en stakket Afsindighed”), hvilket er en tanke, der går tilbage til Senecas afhandling *Om vrede* og frem til nutidens diskussioner af, hvilken rolle vrede spiller i en psykopatologisk optik. Den sene komedie *Philosophus udi egen Indbildning* (1754) er lavet som en modpol over stoicismens filosofiske idealer, som bliver latterliggjort deri. Holberg understreger adskillige steder, at han ikke selv kan leve op til stoicismens idealer. I *Første Brev til en højvelbaaren Herre* udtaler han:

Jeg er nemlig af Naturen opbrusende og vredladen, og om jeg saa stod paa Hovedet kunde jeg ikke holde mine Følelser nede og lægge Ansigtet i hykleriske Folder. Mine Lidenskaber syder og bobler, og mit Ansigt viser straks om jeg er glad eller ærgrer mig (Holberg, 1728, s. 118).

Med vreden er det særligt svært at dyrke idealet om den aristoteliske middelvej. Hvordan være en lille smule rasende? I *Epistel 393*, hvor han ligeledes bekender ikke at kunne lægge en dæmper på sin vrede, kommer han indirekte til at sammenligne sig selv med Alexander den Store: “Thi det var vanskeligere for *Alexander M.* at overvinde een af sine herskende *Passioner*, end at undertvinge heele *Orienteren*”

(Holberg, 1749, s. 254). Holberg opererede selv i ekstremerne, og formentlig var Holbergs vrede med til at kultivere hans ambitionsniveau. Eller som Hans Brix har formuleret det: "Hans Geni bestemtes af overfølsomme Reaktioner, gennemlyst af Intelligens" (Brix, 1942, s. 19).

VREDENS FREMDRIFT

Citatet af Hans Brix peger på, at der også er fremdrift i vreden. Vrede er evolutionært forbundet med kamp, og pulsen og blodtrykket stiger, når man bliver gal. Vrede kan således bruges til at motivere og præstere.

Det er Holberg udmærket klar over. I *Første Brev til en højvelbaaren Herre* citerer han følgende vers af Cicero: "det at man blir gal i Hodet/ er en Slibesten for modet" (Holberg, 1728, s. 57). Vrede er godt for kampgejsten. Achilles' vrede, som *Illiaden* åbner med (*menis* er det første ord), vidner om dette. "Longinos" beskriver sågar en stædig, ruminerende vrede som ophøjet eller sublim med reference til situationen i *Odysseen*, hvor Aias, da Odysseus er draget ned i dødsriget, stadig er så vred på sin gamle fjende, at han ikke vil mæle ord med ham. "Longinos" skriver følgende derom: "*Det storladne er genlyd af et stort sind. Den nøgne tanke kan i og for sig, uden ord, synes vidunderlig ved selve sin sjælsstorhed, sådan som Aias' tavshed i 'Nekya' er stor og højere end al tale*" ("Longinos", 1934, s. 28). For at vende tilbage til Holberg så kan man sige, at han får vreden kanaliseret – måske ligefrem sublimeret – over i digterisk produktivitet. Det får konkurrencemennesket i ham til at vokse og mærke sig selv. Det mest berømte eksempel herpå er den fortrudte passage fra *Første Brev til en højvelbaaren Herre* fra 1728 (fortrudt, fordi han slettede den, da det blev genudgivet i 1737), hvor Holberg indrømmer, at han "tit bliver grebet af Misundelse" og videre siger: "det ærgrer mig at høre mine Konkurrenter blive rost, og jeg gør tit hvad jeg kan for at pille deres Handlinger fra hinanden og vende Vranken ud paa dem, hvis de bliver lovprist i høje Toner" (Holberg, 1728, s. 169).

Han skriver, at han har været "for skrap og kompromisløs mod dem der har provokeret mig" (Holberg, 1728, s. 171). Det bedste eksempel herpå er Holbergs strid med historikeren og juristen Andreas Hojer, der i sin tyske Danmarkshistorie anklagede Holberg for at have plagieret naturretstænkeren Samuel Pufendorf i sin historieskrivning (Hojer, 1719). Georg Brandes påpeger da også, at Hojers plagiatbeskyldning bliver startskuddet på Holberg som satirisk og komisk forfatter: "Der

er vaagnet noget Spotsk og Krigersk i ham, som vel fra den tidligste Tid af fandtes i hans Naturel, men som endnu ikke var kommet frem Sort paa Hvidt” (Brandes, 1884, s. 57). Holbergs satiriske skrifter affødte vrede reaktioner, men satirens vrede forlener også Holberg med poetisk fremdrift. Det handler som sagt om Holbergs store ambitioner, og for så vidt er det et godt eksempel på den *agon*, kamp, der ifølge Harold Bloom ligger til grund for sublim litteratur, og som beskrives smukt i førnævnte værk af “Longinos”. Holberg reflekterer i det første selvbiografiske brev fra 1728 meget selvbevidst over den vrede satires betydning form ham:

[Det er] haardt og vanskeligt at holde sine naturlige Tilbøjeligheder nede, og ligesom at give sine Sjælskræfter Fodlænker paa saa de ikke kan komme til Udfoldelse. Og det gør det jo ikke bedre at man er omgivet af Mennesker der hele Tiden klemmer paa for at faa én til at begaa noget som man selv tror vil skaffe én Berømmelse, forlænge Mindet om én og give én en Slags Liv efter Døden. Alt dette motiverer én, og naar man først er kommet i Gang glider man let videre og kan ikke holde op igen (Holberg, 1728, s. 171).

Holbergs vrede er således krigerisk og konkurrenceorienteret. Det er ikke kun tydeligt, når Holberg taler derom. Det gennemspilles på et utal af måder i selve komedierne. Jeg vil i det følgende først dokumentere vredens tilstedeværelse i komedierne ved at søge på specifikke ord for vrede i alle komedierne; dernæst vil jeg drage paralleller mellem komedierne og krig; til sidst vil jeg nærlæse én komedie med henblik på at vise, hvordan vreden kommer til udtryk deri.

KORT SPROGLIGT OG KORPUSLINGVISTISK BLIK PÅ VREDE I KOMEDIERNE

Et kvantitativt, fjernlæst blik på Holbergs komedier bekræfter uden videre tesen om, at vrede er helt central. På hjemmesiden holbergsskrifter.dk er der 36 komedier.¹ Jeg har af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab fået adgang til råfilerne, som jeg har arbejdet med i programmet Antconc.² Programmet gør det muligt at søge på konkordans, se konkordans i plottet (dvs. hvor et ord optræder i en given komedie vist grafisk på en horisontal linje), hvilke klynger af ord, det optræder sammen med (uden andre ord indskudt imellem dem) og meget andet. Søger man på “vred*” – dvs. at man søger på alle forekomster af *vred* inklusive *vred* med flere bogstaver tilknyttet, såsom “vrede” eller “vredladen” – er der en konkordans på 183 på blot

36 komedier. Kigger man på, hvilke klynger, ordet indgår i, ser man, at klyngen “ikke vred” er hyppig. Det afspejler formentlig det faktum, at det hele er karakterers direkte tale i dialog med hinanden. Bønfalder man nogen om ikke at blive vrede, er det nok, fordi de er det – og muligvis med god grund. En anden hyppig klynge er nemlig, at forskellige bøjningsvarianter af verbet “blive” går forud for “vred*”. Blandt klynger, der optræder mindst fem gange i de 36 komedier, er fx “blive vred” (optræder 13 gange), “bliv ikke vred” (9), “blev vred” (8), “bliver vred” (8), “bli'r vred” (7), “blevet vred” (5) og “ikke blive vred” (5). Vred er således først og fremmest noget man *bliver*. “At blive” markerer, at noget/nogen overgår fra en tilstand til en anden. Det kan tolkes i den retning, at der i komedierne skal en provokation eller hændelse til, før den vrede følelse indfinder sig. Det er, som det repræsenteres i karakterers dialoger, i mindre grad en grundtilstand. Det er ikke noget man bare *er*; “være vred” optræder én gang og “er vred” har fire forekomster. Af alle komedierne optræder det klart hyppigst i *Philosophus udi egen Indbildning*, der som nævnt også eksplicit handler om vrede versus stoicisme. Her optræder det 26 gange, og i alle andre komedier (undtagen *Den Vægelsindede*) er der under ti forekomster.

“Vrede” er imidlertid ikke det eneste ord, der anvendes, for denne følelse. “Gal” er et andet. Gal er imidlertid et polysem, der ifølge Holbergordbogen har følgende fem hovedbetydninger: 1.) “*som er (gået) fra forstanden, ikke ved sine fulde fem*”, 2.) “*som har mistet sin fatning, selvbeherskelse, er i sindsoprør el. giver efter for sine dårlige lyster, tilbøjeligheder*”, 3.) “*bet. 1-2 brugt om forhold*”, 4.) “*urigtig; fejl; forkert*” og 5.) “*som har svagheder, mangler, ulemper o.l.*”. Betydning nr. 2.1 er sammenfaldende med definitionen på vred: “*ophidset, oprørt el. meget vred, rasende*”. “Gal” og “Gale” optræder da også samlet 247 gange i de 36 komedier.³

Ud over vred og gal, der i en kvantitativ optik er de vigtigste ord for følelsen, der her behandles, så forekommer også “rase*” 29 gange. Raseri udtrykker en mere ekstrem vrede end gal og vred. “Raserie” defineres i Holbergordbogen som 1.) “*det at være i oprør, ophidselse [...] og begå voldsomheder*”, 2.) “*voldsom, tøjleløs vrede, ophidselse*” og 3.) “*i egl. bet. Om sygeligt fænomen: sindssyge, vanvid el. (midlertidig, forbigående) sindsforvirring*”. Både voldsomhed (og måske vold) og sindssyge forbindes altså med det at være rasende. Således kan det minde om det græske *orgé*. I analysen af vrede i *Den Stundesløse* vil jeg undersøge, om vreden bliver så voldsom, at den glider over i et egentligt vanvid. Gengæld er som nævnt nært forbundet med vrede. Hvis nogen gør en fortræd, bliver man vred og får måske lyst til at hævne sig.

“Hævn*” optræder da også 139 gange i de 36 komedier. Man ser flere af disse ord og betydninger optræde tæt op ad hinanden i fire aleksandrinerers, som Philocyne i *Melampe* siger højt for sig selv i akt 2 scene 4:

Mit Legem er i Brand! jeg ingen Raad kand finde
 Imod min Vrede, thi mig Hævnen denne Sinde
 Ophidset har, ja mig Forstanden taget fra;
 En Ilias du har begyndt, Lucilia! (Holberg, 1725, s. 71).

Passagen reflekterer fint teorien om vrede. Philocyne kan ikke styre sin vrede. Følelsen trumfer fornuften (hun kan ikke finde råd mod vreden), og hun er så optaget af hævn, at hun er ved at blive sindssyg. Det er imidlertid også interessant, at vreden både benævnes denotativt og metaforisk. Den kognitive lingvist, George Lakoff, har lavet et omfattende studie af konceptuelle metaforer for følelsen “vrede”. Lakoff skriver, at følelser er begreber, som både er abstrakte og forankrede i kropslige erfaringer (Lakoff, 1987, s. 377). Lakoffs analyse viser, at konceptuelle metaforer for vrede bygger på såkaldt “common folk theory” omkring vredes fysiologiske effekter som forøget kropsvarme og blodtryk, agitation og forstyrret perception. Det skaber en række metonymier, hvor den vrede følelses fysiologiske effekt træder i stedet for selve følelsen. Det bliver så til en række konceptuelle metaforer. Den mest basale metafor for vrede er kropsvarme: vrede er varme. Denne grundmetafor findes i to versioner: en, der passer til flydende stof (vrede er varm væske i en beholder), og en der passer til fast stof (vrede er ild) (Lakoff, 1987, s. 381-383). “Mit Legem er i Brand” passer netop på sidstnævnte. Den tidligere citerede passage fra det første selvbiografiske brev bygger på metaforen, at vrede er varm væske i en beholder: “Mine Lidenskaber *syder* og *bobler*, og mit Ansigt viser straks om jeg er glad eller ærgrer mig” (Holberg, 1728, s. 118; mine kursiveringer). Fordi vrede og galskab kan få nogle af de samme konsekvenser – man fungerer ikke normalt under ekstrem vrede, og man kan være til fare for sig selv og andre – er en anden grundmetafor, at vrede er vanvid (Lakoff, 1987, s. 391). Philocyne siger selv, at vreden har fået hende til at miste forstanden. I analysen af *Den Stundesløse* vil vi som nævnt også se, hvordan hovedpersonen i ekstrem vrede mister kontrol og er ved at blive vanvittig.

INTRODUKTION TIL *DEN STUNDESLØSE*

Den Stundesløse er en karakterkomedie, der er bygget op over hovedpersonen Vielgeschreys patologi. Vielgeschrey kommer fra det bedre borgerskab. Han er en formuende storbonde. Han er velintegreret i samfundet – også hvad angår de gængse normer – undtagen på ét særligt område. Han lider således af en monomani, hvor han har et forskruet forhold til skriveri og regnskabsdokumentation. Galskaben på dette ene punkt får imidlertid konsekvenser for resten af hans sociale gøren og laden. Han har indrettet sig selv i en indbildt travlhed, hvor han bruger stor energi på overflødige sager. Han spilder således penge på at have en flok skrivere ansatte. Han finder ikke som lovet en mand til sin husholderske Magdelone. Men værst af alt går det ud over hans datter, Leonora, som han vil gifte væk til en bogholder ved navn Peder Erichsen, fordi Vielgeschrey vil have en svigersøn, der kan hjælpe ham med hans papirer. Leonora er imidlertid forelsket i Leander, som også er et bedre parti ud fra allianceægteskabets logik. Således er der faktisk ikke nogen konflikt mellem kærligheds- og allianceægteskabet. Det er Vielgeschreys patologi, der skaber den.

Pernille – den listige husholderske og Holbergs talerør – vil løse alle problemerne med en snedig plan, der fungerer som et *mise en abîme*; det vil sige, at hun agerer teaterinstruktør og laver en form for skuespil inde i skuespillet, hvor nogle af karaktererne er med på at spille en rolle, mens andre er uvidende om spillet natur. Hun udnytter, at Vielgeschrey er så forvirret, stresset og fortravlet, at han ikke kan huske ansigter eller handlinger. Hun får således iscenesat en kompliceret dobbeltalliance, hvor Magdelone bliver gift med Peder, og Leonora bliver gift med Leander. Den er kompliceret, fordi Vielgeschrey tror, at Leander *er* Peder. Derudover tror Magdelone og Vielgeschrey, at hun bliver gift – ikke med Peder men – med en søn af en bedemand. Ydermere skal Peder tages for en bedemand, uden at det er en rolle, han har indvilget i at spille, ligesom han tror, at Magdelone *er* Leonora.

SOCIAL INTERAKTION PÅ ULIGE VILKÅR – ELLER KOMEDIER SOM KRIGSFØRELSE

Det nyklassicistiske drama bygger på Aristoteles' *Poetikken*, hvilket bl.a. medfører, at viden er helt centralt for handlingen. Hvem ved hvad på hvilke tidspunkter? Den tragiske helt er ramt af blindhed, hvilket får ham/hende til at overse noget og til at tage fejl på et afgørende punkt (*harmartia*). Momentet, hvor fejlen indses, og de

rigtige forhold genkendes, kaldes *anagnorisis*, og det fører til *peripetien*, dvs. omvendingen af karakterens skæbne fra lykke til ulykke eller omvendt. I det antikke drama skyldes fejlen en skæbnebestemmelse, som man ikke kan unddrage sig. I mange af Holbergs komedier tager hovedpersonen ligeledes fejl, indtil *anagnorisis* og derefter *peripeti* indtræffer, men i modsætning til den antikke tragedie er det ofte andre karakterer, der med fuldt overlæg har ført hovedpersonen bag lyset. Erik A. Nielsen kalder denne komedietype for intrigantkomedien og sammenligner den med krigsførelse:

Den, der vil føre krig, kan have store fordele af at overrumple en anelsesløs modstander. Anagnorisis i intrigantkomedien lader sig meget vel beskrive som det sene genkendelsesøjeblik, hvor offeret kommer til forståelse af, at han har levet i en illusion om at befinde sig i fredens beskyttede tilstand, mens der reelt har været ført krig imod ham med utilladelige midler. Intrigen kan karakteriseres som en uerklæret krigstilstand, hvor kun den ene part er klar over, at der hersker krig. Og hvor sejren dybest set vindes, fordi der ingen erklæring har fundet sted (Nielsen, 2007, s. 245).

Dette, vil jeg påstå, forklarer, hvorfor der er så meget vrede i komedierne. Folk bliver snydt og provokeret uden at vide, hvad der foregår. Det ville de fleste blive gale i skralden af! Vielgeschrey foreslår da også i et øjeblik total udmattelse, at hans dårlige dag skyldes, at en ond ånd har plaget ham: "Der maa være mange slags onde Aander til, nogle for at hindre Mennesker udi Guds frygt, andre at hindre dem i deres Forretning" (Holberg, 1731, s. 371). Den tredje og sidste akt starter med, at Vielgeschrey reflekterer over dagens ulykkelige hændelser:

Jeg har haft mange fortrædelige Dage i Verden, men ingen som denne. Den halve Deel af saadanne Fortreeder var mægtig til at gjøre det sterkeste Hoved forvirret. En kommer og vil true sig til at være min Svigersøn, en anden rykker mig i Haaret og siger, det betyder Parenthesis. Den tredje støder mit Skriver-Bord omkring. De maa endelig være udsat paa mig af onde Mennesker. Pernille skal nok udspionere det for mig (Holberg, 1731, s. 376).

Her opsummerer Vielgeschrey blot nogle af de angreb, han har været udsat for. Der er naturligvis stor dramatisk ironi i, at beskueren ved, at det netop er Pernille, der har orkestreret det hele. Da hun ved stykkets *anagnorisis* og *peripeti* tilstår dette, kalder hun sig for "Capitain" for et "Compagnie af Intriguer" (Holberg, 1731, s.

390), hvilket bl.a. er interessant, fordi kaptajn og kompagni er begreber, der både anvendes i forbindelse med krigsførelse og på teatret.

VIELGESCHREYS VREDE

Vielgeschreys navn henviser til en talemåde: “Meget skrigeri og kun lidt uld, sagde bonden og klippede sin so” – han arbejder hårdt, men får intet udbytte af sin flid. Hans gøren og laden er stor ståhej for ingenting. Vielgeschrey er stresset, glemsom, irritabel, pirrelig, småsur og fortravlet. Dette er en grundstemning hos ham, der gør ham overfølsom over for provokationer. Dem er der ellers nok af. Vielgeschrey må gennemgå ikke så lidt på den ene dag, som stykket udspiller sig over. Hans relativt høje samfundsstatus betyder egentlig, at han er i sin gode ret til at blive vred og til at bruge vreden – hvis det vel at mærke er for et nobelt mål (Sukic, 2014). Problemet er, at han bruger den forkert. For så vidt er han ifølge komediens logik selv ude om det. Hans galskab og de ødelæggende konsekvenser, den har, afkræver en reaktion fra dem omkring ham. Knud Wentzel har beskrevet ham som en opblæst karakter, der i modsætning til andre fantaster hos Holberg er udadvendt og ikke indadvendt: “Hans fantasteri er tyrannisk og destruktivt, ikke alene over for hans datters og husholderskes kærlighedsliv, men over for virkeligheden” (Wentzel, 2013, s. 168).

Man kunne imidlertid også mene, at hans vrede reaktioner er yderst velbegrundede, og dermed rationelle. Der føres jo krig mod ham, uden han ved, hvem der gør det. Pernille siger det direkte i afslutningen på anden akt: “Ingen er lettere at narre end stundesløse Folk, naar man skaffer dem Forretninger og Fortred” (Holberg, 1731, s. 375). Hun har netop i det foregående skaffet ham stor fortræd, idet hun har pudset Oldflux på ham. Oldflux bruges i flere komedier som “det personificerede anarki [der] i *Det lykkelige Skibbrud* (III, 4) [bruger] det udtryk om sig selv, at han lever efter krigsret, hvad han i øvrigt gør blandt mennesker, der ikke er klar over, at freden er brudt.vf” (Nielsen, 2007, s. 245). I det, der går umiddelbart forud, har Oldflux entreret hjemmet forklædt som en tysktalende lærd mand og har påduttet Vielgeschrey en lang pedantisk talestrøm med opremsninger om filosofiske områder på latin. Holberg føler formentlig med Vielgeschrey, for han skriver senere om sig selv, at han hader folk, der er lange i spyttet:

da der ikke er noget jeg holder saa meget af som Kortfattethed, hader jeg især den Slags Mennesker der pynter deres Tale med Parenteser og uvedkommende Sidespring og river en Strøm af lange, men intetsigende Sætninger af sig i ét Aandedrag (Holberg, 1728, s. 169).

Vielgeschrey kommer da også med diverse affektudbrud undervejs som reaktion. Det er sætninger som "Holdt op, i Pokkers Skind!" og "Giv mig min Stok, Pernille!" (Holberg, 1731, s. 374). Inden Oldfux stikker af, vælter han Vielgeschreys bord, så papirerne kommer i uorden, hvorefter Vielgeschrey er helt udmattet: "Ach! ach! jeg kand ikke meere" (Holberg, 1731, s. 375). "Ak" er i sig selv et affektivt udtryk, der hos Holberg omfatter forskellige tilstande som "*sorg, klage, beklagelse, medynk, vrede o.l.*" (Holbergordbogen). Holberg bruger det hele 1.461 gange i de 36 komedier (jeg har selvsagt ikke talt, i hvor mange af disse forekomster det udtrykker vrede). Oldfux lykkes i den grad med at gøre Vielgeschrey udmattet og grundforvirret, så han ikke vil opdage identitetsombytningerne ved de forestående bryllupper – og i samme proces gør han Vielgeschrey godt gal i skralden.

Ved det andet bryllup – det mellem Magdelone og Peder – er der så mange, der bliver bedraget, at stykkets *anagnorisis* udløser en spiral af vrede. Da Peders far, Erich Madsen, tror, at hans søn skal giftes med Leonora, og da Vielgeschrey tror, at Magdelone skal giftes med en bedemandssøn, er Pernille nødt til at improvisere og bilde Vielgeschrey ind, at der findes en særlig bedemandstil, hvor man omtaler husholdersker som døtre, mens hun fortæller Erich, at han bare skal ignorere, at Vielgeschrey "taler [...] hen i tåget" (Holberg, 1731, s. 383). Det er naturligvis dømt til at gå galt. Vielgeschrey kan ikke udstå, at Erich omtaler Magdelone som hans datter, og Erich reagerer selvfølgelig på konstant at blive omtalt som bedemand. Da Pernille foran Erich lyver og hævder, at han er bedemand, bliver Erich vred og udbryder: "Gid du faae en Ulykke din Laptaske" (Holberg, 1731, s. 387). Da karaktererne en efter en afslører deres rette identitet, er Vielgeschrey lige ved at blive sindssyg: "Ach Himmel! hvad er dog dette? Enten er jeg gal eller I galne, eller Ovidii Metamorphosis er kommen i vore Tider. Hør, min Datter! est du ikke min Datter?" (Holberg, 1731, s. 387). Vielgeschrey synker ned i en stol, og efter lidt tid står der (med regibemærkninger gengivet i kursiv): "*Springende op af Stoelen. Jeg er Alexander Magnus, og I andre ere alle Slyngle, som skal døe for min Haand! Tar Stoelen i Haanden og jager iblant dem; Leornard fatter ham om Livet og sætter ham.*" (Holberg, 1731, s. 388).

Her reflekteres snart sagt alle aspekter af vredens anatomi. Vielgeschrey er ophidset og fjendtlig. Han reagerer tydeligvis på en oplevelse af at være blevet forulempet. Han vil hævne sig. Både hans sproglige og fysiske adfærd er aggressiv. Sprogligt afreagerer han med sin trussel om at ville dræbe dem. Hans fornuft er sløret, og man er reelt i tvivl, om han kortvarigt bliver sindssyg og tror, at han er Alexander den Store. Hans fysiske adfærd er også voldelig. Det bliver selvfølgelig et komisk øjeblik, at han vil dræbe dem med en stol, der ikke er det mest oplagte våben at henrette med (tror han det er et sværd?). Hans blinde raseri kunne også let have givet komedien en tragisk slutning. Det tidligere nævnte græske ord for vrede, *orgé*, blev af Herodot, Galenos og Seneca associeret med et midlertidigt, episodisk vanvid (Potegal & Novaco, 2010, s. 16). I dag diskuterer man stadig, hvorvidt vrede i nogle af dens mere ekstreme manifestationer burde blive klassificeret som selvstændig psykopatologisk diagnose. Da den amerikanske manual for psykiske lidelser DSM III udkom i 1980, opererede den faktisk med en diagnose kaldet "Intermittent Explosive Disorder", men den er siden gledet ud igen (Novaco, 2010, s. 466). Vrede indgår i dag snarere som et element i psykiatriske diagnoser som psykotiske lidelser, affektive lidelser, angst, PTSD, en række personlighedsforstyrrelser, demens m.fl. (Novaco, 2010, s. 486). Fra et juridisk synspunkt kan man i USA som anklaget for et mord eller en voldshandling forsøge sig med et "provokationsforsvar", hvor man forsøger at vise, at man blev provokeret i en sådan grad, at man blev så rasende, at man mistede sin selvbeherskelse (Novaco, 2010, s. 486). Vielgeschrey ville muligvis have en god sag under sådanne omstændigheder.

URETFÆRDIGE SKÆBNER OG EFTERREAKTIONER

Da de implicerede parter i bedraget en efter en tilstår, er Vielgeschreys første impuls igen at hævne sig. Han udbryder: "Ach Monfrere! dette maa jeg hevne, om det skal koste mit Liv". Leonard (Vielgeschreys bror, der har overværet det andet bryllup og stykkets *anagnorisis*) forsøger at hjælpe Vielgeschrey med at omfortolke situationen. De unge mennesker snød ham, fordi "Kierlighed er saadan sterk Passion, at man overtræder alle Grendser for at nyde det, som man inderlig attraaer" (Holberg, 1731, s. 390). Man kunne her håbe, at Vielgeschreys opløsningserfaring kunne omsættes til oplysning, så han kunne blive kureret for sin regnskabsgrille. Men nej, hans vrede fortager sig først, da han indstændigt og gentagne gange får aftvunget

Leander løftet om at blive bogholder (selvom han tidligere har gjort det klart, at “Den Profession skal man have lært fra Barndommen op” (Holberg, 1731, s. 336).

Som tilskuer, der ser det udefra, har Pernille gjort Vielgeschrey en tjeneste ved at afværge et skandaleægteskab, der ville gøre hans datter ulykkelig. Det er imidlertid svært at se, hvad Erich og Peder vinder. De troede, de havde skudt papegøjen (en bogholder, der gifter sig med en ung, smuk datter fra en nobel familie), men det viste sig, at de havde købt katten i sækken (en husholderske på omkring 40 år). Erichs indskydelse er da også at hævne sig (ikke fysisk, men ad lovens vej): “Jeg skal lade jer stevne” (Holberg, 1731, s. 392). Han indser imidlertid det ørkesløse deri, da Vielgeschrey selv er blandt de bedragede, hvorfor han udbryder: “Ach jeg elendige Mand!” (Holberg, 1731, s. 392). Slutdialogen før stykkets morale er i sig selv ganske komisk og antyder, at man ikke skal have så ondt af Peder:

PEDER. Ach jeg fattige Per Erichsen!

MAGDELONE. Ach min Engel! vær ikke vred.

PEDER. Ey, gak til Bloksbiere!

MAGDELONE. Jeg har 3000 Rixdlr. paa Rente, som jeg har lagt mig til gode udi Herrens Tieneste.

Hans Datter faaer ikke saa meget til Medgift.

PEDER. Jeg kommer da til at skikke mig derudi, Papa!

ERICH MADSEN. Gjør hvad du vil. Kom, lad os gaae hiem uden at tage Afskeed med de Bedragerere.

VIELGESCHREY. Hans Tiener, Hr. Bogholder! Jeg vil recommendere min Svigersøn til hans Information.

ERICH MADSEN. I maa recommendere Fanden!

LEANDER. Adieu Hr. Bogholder.

OLDFUX. Hans. Tienere, Peder Erichsen! jeg ønsker til Lykke.

PERNILLE. Adiou, Hr. Bogholder, prosit die Malzeit!

PEDER. Adieu, I Slyngle tilsammen! (Holberg, 1731, s. 392)

Peders første indskydelse er, at han er fattig, og han bliver kun god igen, da Magdelone fortæller om sin formue. Men hvad med Magdelone? Dekorum byder, at en socialt underordnet karakter ikke kan blive vred på sin herre (Sukic, 2014). Hun har ellers grund nok dertil. Gennem stykket er hun blevet mobbet af Vielgeschreys skrivere, der kalder hende for et gammelt “Orgelverk” (Holberg, 1731, s. 325). Vi-

elgeschrey vil gerne af med hende, og intrigen kolliderer, da han ikke længere kan udstå, at Erich kalder hende for hans datter. Pernille vil gerne hjælpe hende med at blive gift – mod betaling på 50 rigsdaler. Pernilles plan, som bl.a. skal hjælpe Magdelone, sætter Magdelone i en situation, hvor hendes ægtemand er klar til at sende hende til Bloksbjerg, da han finder ud af, hvem hun i virkeligheden er. Psykisk vold kan ellers næsten være værre end fysisk vold. Når man håner, ydmyger og latterliggør andre, så frustrerer man deres behov for at være respekterede og anerkendte (Nielsen, 2013, s. 28). Magdelone tåler ikke desto mindre alle ydmygelserne. Hun udfordrer ikke sin plads i den sociale rangorden og forholder sig pragmatisk til ægteskabet.

KONKLUSION

Med nærlæsningen af *Den Stundesløse* har jeg forsøgt at demonstrere, hvordan Holbergs komedier fremstiller et kompliceret socialt samspil, hvor mange karakterer på et eller andet tidspunkt har grund til at blive vrede. Flere af dem må tåle skæbner, der ikke just kan tolkes som udtryk for poetisk retfærdighed, og man ville ikke skulle ændre meget, før flere af komedierne ville få en tragisk udgang. Der er generelt en hård tone i dem. Nogle karakterer mobber, provokerer og håner, mens andre taber ansigt. Læseren eller tilskueren sættes således i en række dilemmaer, hvor hermeneutik, genrekonventioner og etik indgår i et feedbackloop med hinanden.

Den metodiske tilgang, som jeg har anvendt, åbner op for adskillige delasppekter, som fremtidige studier kunne gå videre med. Fx kunne det kvantitative blik på vrede i komedierne undersøge implikationerne af selve dramagenren, hvor næsten det hele er direkte tale i dialog mellem en eller flere karakterer. Hvordan indvirker det på mulighederne for at beskrive indre følelser som fx vrede? Hvordan kommer vreden til udtryk i dialogerne versus i monologerne (hvor karakterne reflekterer højt for sig selv)? Det kunne ligeledes være interessant med et selvstændigt studie af alle affektudbruddene, hvor man bl.a. kunne undersøge, hvilke eder og udbrud, der optræder, samt hvordan tegnsætningen anvendes i disse passager. Hvad angår nærlæsningen af vredesmotivet i *Den Stundesløse*, så er det selvsagt en begrænsning kun at fortolke manuskriptet/det tekstlige grundlag. Vrede er i høj grad også en kropslig, fysiologisk tilstand. Man hæver stemmen og taler hurtigere, når man er vred, ligesom ens stemmeleje bliver mere skingert. Man vil formentlig også spæn-

de mere i musklerne og måske bevæge sig mere uroligt rundt. Den performative kropslighed er antydet i nogle af regibemærkningerne, men går ellers tabt i en ren tekstanalyse.

NOTER

- 1 *Mester Gert Westphaler* optræder både i udgaven fra 1723 og 1724, og *Den Vægelsindede* optræder i både udgaven fra 1723 og 1731. Begge udgaver indgår i søgningerne.
- 2 En stor tak skal i den forbindelse lyde til Det Danske Sprog- og Litteraturselskab for adgang til filerne. Jeg vil ydermere takke Mads Rosendahl Thomsen og Kristoffer Laigaard Nielbo, som arrangerede kurset Digital Literacy på Aarhus Universitet i 2018. Endelig vil jeg gerne takke Ross Deans Kristensen-McLachlan, som bistod med teknisk hjælp og introduktion til Antconc.
- 3 Distribueringen af de forskellige hovedbetydninger af “gal” over de 247 forekomster ville være et interessant fremtidigt studie.

LITTERATUR

- Aristoteles. (2004). *Poetikken*. Frederiksberg: Det lille Forlag.
- Brandes, G. (1969 [1884]). *Ludvig Holberg. Et Festskrift*. København: Gyldendal.
- Brix, H. (1942). *Ludvig Holbergs Komedier. Den danske Skueplads*. København: Gyldendal.
- Den Danske Ordbog: <https://ordnet.dk/>
- Gammelgaard, L.R. (2016). Den naragtige passion. *Information*, d. 2. juli.
- Holbergordbogen: <https://holbergordbog.dk/forside>
- Holberg, L. (1970 [1723]). Nye-Aars Prologus. *Ludvig Holberg. Værker i Tolv Bind, bd. 7*. København: Rosenkilde og Bagger, s. 433-449
- Holberg, L. (1970 [1725]). Melampe. *Ludvig Holberg. Værker i Tolv Bind, bd. 5*. (51-127) København: Rosenkilde og Bagger.
- Holberg, L. (1971 [1728]). Første Brev til en højvelbaaren Herre. *Ludvig Holberg. Værker i Tolv Bind, bd. 12*. (27-177). København: Rosenkilde og Bagger.
- Holberg, L. (1970 [1731]). Den Stundesløse. *Ludvig Holberg. Værker i Tolv Bind, bd. 6*. (321-401). København: Rosenkilde og Bagger.
- Holberg, L. (1739). *Heltehistorier, Tomus II*. København: H. Kongl. Maj. og Univ. Bogtrykkerie. Tilgået via holbergsskrifter.dk: <http://holbergsskrifter.dk/holberg-public/view?docId=Heltehist%2FHeltehistorier-tome2.page;toc.depth=1;brand=&chunk.id=start> Set 29-08-2019.

- Holberg, L. (1948 [1749]). *Epistler, bd. 4*. København: H. Hagerup.
- Holberg, L. (1970 [1754]). Philosophus udi egen Indbildning. *Ludvig Holberg. Værker i Tolv Bind, bd. 7*, s. 251-325. København: Rosenkilde og Bagger.
- Hojer, A. (1719). *Kurtzgefasste Dännemärkische Geschichte*. Flensburg: Balthasar Otto Bosseck.
- Kövecses, Z. (2010). Cross-Cultural Experience of Anger. A Psycholinguistic Analysis, i M. Potegal, G.M., Stemmler, C.G. & Spielberger (Eds, C. (red.), *International Handbook of Anger. Constituent and Concomitant Biological, Psychological, and Social Processes*, s. 157-177. Springer https://doi.org/10.1007/978-0-387-89676-2_10
- Lakoff, G. (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. The University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226471013.001.0001>
- Novaco, R.W. (2010). Anger and Psychopathology. I: M. Potegal, G.M., Stemmler, C.G. & Spielberger (Eds, C. (red.), *International Handbook of Anger. Constituent and Concomitant Biological, Psychological, and Social Processes*. London: Springer, s. 465-499. https://doi.org/10.1007/978-0-387-89676-2_27
- ”Longinos”. (1934). *Den store Stil*. København: Levin & Munksgaards Forlag.
- Nielsen, E. A. (2007). *Holbergs komik*. Hellerup: Forlaget Spring.
- Nielsen, T. (2013). *Vrede*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Potegal, M. og R. W. Novaco. (2010). A Brief History of Anger. I: M. Potegal, G.M., Stemmler, C.G., & Spielberger (Red, C. (red.), *International Handbook of Anger. Constituent and Concomitant Biological, Psychological, and Social Processes*, s. 9-27. Springer <https://doi.org/10.1007/978-0-387-89676-2>.
- Seneca. (1995). *Om vrede. Om mildhed. Om sindsro*. København: Gyldendal.
- Sukic, C. (2014). A true sign of a readie wit. Anger as an Art of Excess in Early Modern Dramatic and Moral Literature. XVII-CVIII. *Revue de la Société d'études anglo-américaines des XVIIe et XVIIIe siècles*, s. 85-98. <https://journals.openedition.org/1718/393> Set 30-08-2019.
- Wentzel, K. (2013). Borgeren, der ville være større end sig selv, Anker Jørgensen, J., Sandstrøm, B. og Wentzel, K. (red.), *Himmelstiger i dansk litteratur før Guds død*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, s. 165-181.